

ՀԱԿՈՒ ՓԱՓԱԶՅԱՆ

ՄԵՍՐՈՊԱՏԱՌ ԱՅԼԱԼԵԶՈՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Մեծանուն լեզվաբան ակադեմիկոս Հրաչյա Աճառյանը 1910—20-ական թվականներին «Հանդէս ամսօրեայ»-ի էջերում և այլուր լույս ընծայած «Հայոց գրերը», «Հայ գրերու ձևափոխութիւնները», «Հայերեն տառերի ձևափոխման շուրջը» հոդվածաշարքերում և այլ առիթներով բազմիցս անդրադարձել է մեսրոպյան այբուբենի կիրառական նշանակությանը և խոր ու բազմակողմանի ուսումնասիրության ենթարկել նրա հնչյունային-տառադարձական հարուստ հնարավորութիւնների հարցը¹:

Գծվար և պատասխանատու գործ է այդ բոլորից հետո խոսք վերցնել և փորձ անել նոր բան ավելացնելու բազմավաստակ գիտնականի կատարած մասնագիտական ամենալուրջ հետազոտութիւնների արգասիք հանդիսացող ուսումնասիրութիւնների վրա:

Անմահ լուսավորիչ Մեսրոպ Մաշտոցի ծննդյան 1600-ամյակի կապակցութեամբ հանրապետական մամուլի էջերում գետեղած իրենց հոդվածներով, որոնց մեջ հանրագումարի են բերված հայագիտության և հատկապես հայոց լեզվի պատմության բնագավառում կատարված բազմամյա գիտահետազոտական աշխատանքների արդյունքները, մեր լեզվաբանները առավել ևս ընդգծեցին մեսրոպյան այբուբենի գիտական և գործնական արժանիքները, ավելի բան ամրապնդելով մեր համոզմունքը նրա կատարելության մասին:

«Գրական թերթում» հրատարակած հոդվածում պրոֆ. էդ. Աղայանը, թվելով մեսրոպյան այբուբենի գլխավոր առավելութիւնները, հատկապես նշում է, որ Մեսրոպ Մաշտոցը խորազետ գիտնականին հատուկ վարպետութեամբ կարողացել է օգտագործել իր ժամանակի քաղաքակիրթ լեզուների այբուբենները, վերցնելով նրանցից ինչ-որ դրական է և համապատասխան մեր լեզվի պահանջներին և, որ կարևորն է, խուսափել է այն թերութիւններից ու սխալներից, որոնք կարող էին խանգարել հայոց լեզվի հարուստ հնչյունների ճշգրիտ արտահայտմանը²:

Նվ իրոք, քաջ տիրապետելով հարևան ժողովուրդների՝ հունաց, ասորաց և պարսից լեզուներին, նա շատ լավ նկատել էր թե ինչպես որոշ ձայնավորների բացակայութիւնը հատկապես ասորական և պահլավական գրերում մե-

1 Հ. Աճառյան, Հայոց գրերը, Հանդէս ամսօրեայ, 1910, № 2, 6, 7—8, 10, 1911, № 4—5, 6—7—8, 1912, № 2—3, 1913, № 3, 1914, № 5—6, 1915, № 1—12, 1921, № 5—6: Նույնը առանձին գրքույկ, Վիեննա, 1928: Հայ գրերու ձևափոխութիւնները, Հանդէս ամսօրեայ, 1924, № 3—4, 11—12, 1926, № 9—10, 11—12: Հայերեն տառերի բարեփոխման շուրջը. «Խորհրդային Հայաստան», 1924, № 290:

ՏԵ՛ս նաև—«Երկր հարց Մեսրոպյան այբուբենի շուրջը», «Էջմիածին», 1946, № 8, 9, 10: Մեսրոպ Մաշտոց, «Էջմիածին», 1954, № 11, 12, 1955, № 2, 3, 4, 5, 1956, № 1, 2:

2 է դ. Աղայան, Մեսրոպ Մաշտոցը գիտնական, «Գրական թերթ», 1962, № 13:

ծապես խանգարում է գրավոր խոսքի հարազատ արտահայտմանը, ստեղծում արտասանական շփոթ, տեղիք տալով հնչյունային կամայական մեկնաբանությունների և բառերի աղավաղման:

Խորը գիտական հիմքեր ունի այն փաստը, որ շնայած մեր լեզուն հարյուրամյակների ընթացքում ենթարկվել է բազում փորձանքների, ճնշման ու հալածանքների, կրել օտար և այլազան ազդեցություններ, սակայն դրահավորված հանճարեղ տարոնացու ստեղծած գրով մնացել է անխորտակելի, տատանվել է ու ընկրկել, սակայն չի տապալվել հրքեք, այլ ընդհակառակը, զարգացել է ու հարստացել, վերցրել նորն ու պիտանին, վանել հինն ու իր դարն ապրածը և հասել մինչև մեր լուսավոր ժամանակները:

Մեր այբուբենի կատարելությունը ավելի քան ակնբախ է դառնում, երբ այն համեմատում ենք այն ժողովուրդների այբուբենների հետ, որոնք անմիջական հարևանության մեջ են եղել հայերի հետ, անցել են պատմական զարգացման նույն ուղին, ստեղծել ոչ պակաս հարուստ գրավոր մշակույթ և սակայն նոր ժամանակներում արդեն կանգնած են լեզվի և գրականության հետագա զարգացմանը խոչընդոտող այնպիսի դժվարությունների առաջ, որոնք հիմնականում բխում են որդեգրած այբուբենի պակասավոր բնույթից: Մենք ի նկատի ունենք հատկապես արաբական այբուբենը որդեգրած՝ արաբական, իրանական և թուրքական լեզուները:

Դարեր շարունակ շփման մեջ լինելով այդ ժողովուրդների հետ, մեր նախնիները հաղորդակից են եղել նրանց մշակույթին, ենթարկվել որոշ ազդեցությունների, սովորել են և ուսումնասիրել նրանց լեզուն ու գրականությունը³: Այդ մշակութային կապերի և հատկապես գրական առնչությունների մասին են վկայում ոչ միայն մեր միջնադարյան մատենագրության մեջ առկա բազմաթիվ հետաքրքիր տվյալներն ու հիշատակությունները հարևան ժողովուրդների պատմության, գրականության, ժողովրդական բանահյուսության և հոգեվոր մշակույթի այլ բնազավառների վերաբերյալ, այլ նաև մեսրոպյան տառերով մեր ձեռագիր մատյաններում ընդօրինակված ու պահպանված այլալեզու բնագրերը, որոնք կարոտ են մասնագիտական լուրջ ուսումնասիրության:

Մեր ժողովրդի պատմական ճակատագիրը այնպիսին է եղել, որ նա ավելի շատ է կարիք ունեցել սովորելու և տիրապետելու այլ, հատկապես տիրող ժողովուրդների լեզուները և հաճախ օգտագործելու այն առօրյա խոսակցության մեջ: Դա առավել կամ նվազ շափով վերաբերում է հատկապես արաբներին, պարսկերենին, թուրքերենին, մասամբ նաև քրդերենին բուն Հայաստանում և վրացերեն, ղփչաղերեն, ռուսերեն, լիհերեն, հունգարերեն, ռումիներեն և այլ լեզուներին հեռու կամ մոտիկ հայաշատ գաղթավայրերում:

Իրենց իսկ լեզուներով հաղորդակցվելով այդ ժողովուրդների հետ, իսկ շատ դեպքերում, քաղաքական ու տնտեսական մեղ քաջ ծանոթ պայմանների ազդեցության ներքո, ստիպված լինելով իսպառ հրաժարվելու հարազատ հայկազյան լեզվից և խոսելու այդ ժողովուրդների լեզուներով, մեր նախնիները սակայն ամուր կառչած են մնացել հայոց գրին և շարունակել են գրել ու կարգալ միայն մեսրոպյան այբուբենով:

³ Հարևան ժողովուրդներից իրանական գրականության հետ եղած կապերի ուսումնասիրությանն է նվիրված Բ. Չուգասոզյանի «Հայ-իրանական գրական առնչությունները V—XVIII դդ.», Երևան, 1962 թ. աշխատությունը:

Մի երևույթ է սա, որն ունի ոչ այնքան սոցիալ-տնտեսական կամ քաղաքական և ոչ էլ գործնական, որքան ավելի իր ժամանակի առումով գաղափարական պատճառներ: Միջնադարյան իրականության մեջ, կրոնական գաղափարախոսության տիրապետության պայմաններում գիրն ու գրականությունը և հատկապես այբուբենն ու տառերը դարեր շարունակ սրբագործվել են ու սրբազան բովանդակություն ստացել: Տառը ընդհանրապես սուրբ է եղել, սերտ կապված տվյալ կրոնի սուրբ գրքի՝ բրիտանյանների մոտ Աստվածաշնչի, մահմեդականների մոտ Ղուրանի և մյուս ժողովուրդների մոտ իրենց սրբազան գրքերի հետ: Այդ սրբության գաղափարը հիմք է հանդիսացել հետագայում ավելի զարգացնելու այն և այբուբենի յուրաքանչյուր տառին վերագրելու հրաշագործ հատկություններ, օգտագործելու դրանք դուշակության, հմայության և նման այլ դեպքերում:

Տարբեր ժողովուրդների կողմից օգտագործվող այբուբենները սերտորեն պայմանավորված են նրանց հավատքով և դավանանքով: Դա առաջին հերթին, ինչպես ասվեց, կապված է այն բանի հետ, թե ինչ լեզվով և այբուբենով են գրված նրանց կրոնական-եկեղեցական գրքերը, կամ որ եկեղեցուն կամ դավանանքին են հետևում նրանք: Այդպես է օրինակ, որ սլավոնական ժողովուրդներից նրանք որոնք հետևում են պոպոլոսլավ եկեղեցուն՝ գրում են սլավոնական այբուբենով (ռուսներ, ուկրաինացիներ, բելոռուսներ, բուլգարներ, սերբեր և այլն), իսկ նրանք, որոնք կաթոլիկական եկեղեցուն են հետևում՝ գրում են լատինական այբուբենով (չեխեր, լեհեր, սլովակներ): Հետաքրքիր է այս տեսակետից իսլամական աշխարհում նկատվող արաբական գրության տարբեր տեսակների առաջացման պատմությունը: Հայտնի է, որ ընդհանրապես իսլամը արգելում է Ղուրանի թարգմանությունը: Հետևաբար բոլոր իսլամական ժողովուրդները իրենց սուրբ գիրքը կարդում են միայն արաբերեն, թեև ունեն իրենց ազգային լեզուն և արաբական, այսինքն Ղուրանի տառերով ստեղծված գիրն ու գրականությունը: Այսպիսով այն այբուբենը, որով գրված է իսլամի սրբազան գիրքը՝ Ղուրանը, հանդիսանում է իսլամական բոլոր ժողովուրդների այբուբենը⁴:

Այսպես էր ուրեմն, որ հայ ժողովրդի բավական ստվար մի հատված, XIV—XV դարերից սկսած, ինչպես Կիլիկիայում և Փոքր Ասիայի հայաշատ կենտրոններում, այնպես նաև Ուկրաինայի և Լեհաստանի գաղթավայրերում ժամանակի ընթացքում մոռանում էին հայերենը և սկսում խոսել տիրող ժողովրդի լեզվով, գրավոր խոսքում սակայն օգտագործելով հայկազգյան այբուբենը: Մենք ի նկատի ունենք Օսմանյան կայսրության սահմաններում բնակվող թրքախոս հայության ավելի քան 400 տարիների ընթացքում ստեղծած

⁴ Սակայն XIV—XV դարերից սկսած, երբ Իրանում լայն տարածում է ստանում մուսուլմանական շիա աղանդը և հետզհետե տարածվելով գերիշխող դիրք գրավում, այդ դավանանքին հետևող պարսիկներն ու աղբրեջանցիները ստեղծում են արաբական գրքի միանգամայն նոր և տարբեր ձևեր, որոնք սկզբունքորեն նույնը լինելով, մեծ շափով տարբերվում էին մինչ այդ բոլոր մուսուլմանների կողմից օգտագործվող «բուֆի», «նասի» և այլ գրքերից: Գրության այդ նոր ձևերը արագորեն տարածվում, համազգային կիրառություն են գտնում Իրանում և սկսում են խստորեն սահմանազատվել սուննիների օգտագործած գրքերից: Այս տարբերությունը առավել ևս շեշտվեց սեֆյան Իրանի և օսմանյան Թուրքիայի միջև մղվող երկարատև պատերազմների տարիներին, պատերազմներ, որոնք տնտեսական և քաղաքական որոշակի հիմքեր ունենալով հանդերձ՝ արտաբնապես կրոնա-դավանաբանական հակամարտությունների շղարշով էին պարտված:

մատենագրական հարուստ ժառանգությունն ու վիթխարի տպագիր գրականությունն ու մամուլը և Ղրիմի ու Արևմտյան Ուկրաինայի դիվազախոս հայության հայատառ դիվազերեն և ապա լեհերեն ձեռագրերն ու փաստաթղթերը:

Միջնադարյան իրականությանը բնորոշ կրոնա-դավանական նման հիմքեր ունենալով հանդերձ մեսրոպյան այբուբենի ազատ կիրառումը իրենց բառային կազմով ու քերականական կառուցվածքով միանգամայն այլ լեզվախմբերի պատկանող լեզուներում առաջին հերթին պաշտանավորված էր նրա բացառիկ կատարելությամբ և հնչյունային հարուստ համակարգով:

Մեր նպատակից դուրս է համակողմանի դնահատման ենթարկել հայատառ թուրքերեն ձեռագիր և տպագիր հսկայական գրականությունը, որը մեսրոպատառ այլալեզու գրականության մեջ առաջինն է թե իր ծավալով և թե բովանդակությամբ: Չենք կարող սակայն չհավաստել արևմտահայ գրականության և հասարակական մտքի պատմության լավագույն գիտակ Գ. Ստեփանյանի այն միտքը, որ այդ գրականությունը լեզվով միայն թուրքերեն, իսկ բովանդակությամբ զուտ հայկական էր և խոշոր դեր է խաղացել հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի հասարակական մշակութային կյանքում⁵:

Պետք է ասել, որ լիակատար կատարելությամբ և գերազանց կերպով է կարողացել արտահայտել մեր այբուբենը թուրքերենի բոլոր հնչյունները, յուրաքանչյուր հնչյունին հատկացնելով մեկ տառ և հանգստյան կոչելով մեսրոպյան այբուբենի սկզբում՝ ծ, ձ, ջ, ց և ավելի ուշ նաև ք և ղ տառերը: Եվ այդ կատարելությունը այնքան էր ակներև ու անվիճելի, մանավանդ իրենց իսկ թուրքերի կիրառած արաբական այբուբենի համեմատությամբ, որ առաջադեմ հայացքների տեր թուրք մտավորականության ներկայացուցիչներից ոմանք XX դարի սկզբներին չէին երկնչում շեշտելու այն և հանդես գալու արաբական տառերը հայկականով փոխարինելու առաջարկությամբ:

Անհամեմատ ավելի մեծ է թուրքական լեզուների բնատանիքին պատկանող պոլովեցյան լեզվով, կամ որ ավելի ճիշտ է, դիվազերեն հայատառ գրականության նշանակությունը: Շնորհիվ այն բանի, որ հայատառ թուրքերենը գոյություն է ունեցել արաբատառ թուրքերենին զուգահեռ և պահպանվել է մինչև մեր ժամանակները, մենք կարողանում ենք համեմատական ուսումնասիրությամբ բացահայտել և ցույց տալ մեսրոպյան այբուբենի առավելությունները և հնչյունային տառադարձական ճշգրտությունը: Սակայն դիվազերենի բնագավառում մենք այդ անել չենք կարող, որովհետև, ինչպես արդեն հաստատված է սովետական և արտասահմանյան թուրքագետ-դիվազագետների կողմից, այդ մեռյալ լեզվի հոգևարքի շրջանից պահպանված համարյա միակ գրավոր հուշարձանները հայատառ դիվազերեն բնագրերն են⁶:

⁵ Տե՛ս Հայ գրականության պատմություն, հ. 2, Երևան, 1962, ներածություն, էջ 53:

⁶ Տե՛ս ԵՇՁ 2-րդ հրատ., հ. 24, էջ 169: Հայատառ դիվազերեն բնագրերի մասին տե՛ս. Jean Deny, Courte note préliminaire sur les textes comans (notamment sur les Ephémérides de Kamieniec), „Journal Asiatique“ de juillet-sept. 1921, էջ 134—135:

Jean Deny, L'Arméno-Coman et les „Ephémérides“ de Kamieniec (1604—1613), 1957, Wiesbaden.

M. Lewicki, R. Kohnowa, La version turque-kiptchak du „Code des lois des Arméniens polonais d'après le ms. № 1916 de la Bibliothèque Ossolineum, RO XXI, էջ 153—300:

Պահպանված մի քանի բառարաններն ու բերականական ձեռնարկները թույլ են տալիս ասելու, որ ղփչաղախոս հայերը լրջորեն զբաղվել են այդ լեզվի, այսինքն այդ ժամանակ արդեն իրենց խոսակցական լեզվի, բերականության ուսումնասիրությամբ, և XVI—XVIII դարերի բնթացքում ավելի քան մշակելով այն կատարել են կրոնական գրականության որոշ թարգմանություններ, վարել անձնական գրագրություն, կնքել տնտեսական և այլ կարգի պայմանագրեր և կազմել քաղաքային մագիստրատի նիստերի դատարանային-նոտարական արձանագրություններ:

XVI—XVIII դարերից պահպանվել ու մեզ են հասել Արևմտյան Ուկրաինայի Կամենեց-Պոդոլսկ քաղաքի հայկական դատարանի նիստերի արձանագրությունները, մեծ մասամբ գրված հայատառ ղփչաղերենով: Հազարավոր էջերից բաղկացած այդ մեծարժեք բնագրերը, որոնց մի զգալի մասի վերատիկ հայտնաբերման համար մենք պարտական ենք պատմ. գիտ. թեկնածու Վ. Ոսկանյանին և Վ. Գրիգորյանին⁷, բացի այն, որ սլաոմական կարևոր սկզբնաղբյուրներ են լեհահայ և ուկրաինահայ գաղութի, ինչպես նաև Արևմտյան Ուկրաինայի ներքին և հատկապես քաղաքային կյանքի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների պատմության համար, առավել բացառիկ նշանակություն ունեն որպես պատմության ասպարեզից վաղուցհետև անհետացած մի ժողովրդի լեզվական հարստության եզակի մի շտեմարան և անգնահատելի նյութ են մատակարարում այդ լեզվի ավելի ծավալուն ու բազմակողմանի ուսումնասիրությանը:

Նախնական ծանոթությունը այդ նյութերի հետ մեզ բերում է այն հաստատ համոզման, որ դատարանի նիստերում լսված ինչպես քաղաքացիական և տնտեսական, այնպես նաև կենցաղային այլ բազմաթիվ և բազմազան գործերի վերաբերյալ կատարված արձանագրությունների, ինչպես նաև բանասիրությանը հայտնի մի քանի այլ բնագրերի ու բառարանների⁸ և հատկապես ավագ գիտ. աշխատող Օննիկ Եզանյանի կողմից վերջերս ուսումնասիրված և

Kraeplitz-Greifendorst, Sprachprobe eines armenisch tatarischen Dialektes in Polen, WZKM, XXVI, էջ 307—324:

T. Mankowski, Sztuka Ormian polskich. „Prace Komisji Historii Sztuki“, VI, 1, Krakow, 1934.

T. Kowalski, Wyrozy Kipczaackie w jezyku Ormian polskich, Vilno, 1938.

E. Tryjarski, Za studiow nad rekopisami i dialektem kipczaackim Ormian polskich, „Rocznik Orientalistyczny“ XXIII, 2, 1960.

E. Tryjarski, Aus der Arbeit en einen armenisch-kiptschakisch-polonisch-frarösischen Wörterbuch, Wiesbaden, 1960.

E. Schütz, On the transcription of Armeno-Kipchak, „Acta Orientalia“, t. XII, fasc. 1—3, Budapest, 1961.

Т. И. Грунин, Памятники половецкого языка XVI века, „Академику В. А. Гордлевскому к его семидесятилетию“ (сборник статей), Москва, 1953, էջ 90—97:

Т. И. Грунин, J. Deny, L'arméno-coman et les „Ephémérides“ de Kamieniec (1604—1613) рецензия, „Вопросы языкознания“, 1958, № 6, էջ 113—116.

Օ. Ս. Եգանյան, Об одном армяно-кыпчакском грамматическом пособии XVI в., „Вопросы языкознания“, 1962, № 5, էջ 151—153:

⁷ Վ. Ռ. Գրիգորյան, Կամենեց-Պոդոլսկ քաղաքի հայկական դատարանի արձանագրությունները (XVI դ.), Երևան, 1963, էջ 15:

⁸ Կարևոր բնագրերից է Ղ. Ալիշանի աշխատասիրությամբ 1896 թ. Վենետիկում լույս տեսած համեմատական տարեգրքը. տե՛ս այս մասին Jean Deny, L'Arméno-coman et les „Ephémérides“ de Kamieniec (1604—1613), 1957, Wiesbaden, և Courte note préliminaire

հրատարակության պատրաստված XVI դարի քերականական մի ձեռնարկի⁹ օգնությամբ, լիովին կարելի է վերականգնել ղփչաղերենի բառային ֆոնդը և հասնել այդ լեզվի լիակատար ուսումնասիրությանը:

Հետաքրքիր է լսել թե ինչպես էր հնչում այդ լեզուն մեր հեռավոր ազգակիցների արտասանությամբ: Ահա մի փոքրիկ մուրհակ, որ գրված է 1572 թվականին Կամենեց-Պոդոլսկ քաղաքում.

«Պիզ Բ (2) խարտաշ թողմա Փիլիպ տա Աբրահամ քամէնէցլի, պօլուպսաղ թէնիմիզտա էսիմիզտա եախշի էրքիմիզպիլա պիլինիր պիզ պու պիզիմ զարիսիմիզկա Բ (2) իմիզ Ա. (1) աղըզտան հար դորանինկ ալնընայ խայտա հօլախսայ սարնա բիշիզմայ, խայսիքի խալարիս պորչու Գրիգորկա տէր Պետրոս օղլունայ սբուլնիլ խօլտան ՄԲ (52) Ֆլորին, նեմիշ սանուլու հար Ֆլորին և (30)—ար հրոշ դողրուտա դային պորչ: Խայսի սումանը պիզ Բ (2) խարտաշ հօղարը հաղըլկան դուդունուր պիզ դոլամա Գրիգորկա հալիկի եուլուխ քէլկան Իլով հարմարքինայ նախդ նեմիշ սպիտակսը պիլա Բ (2)—իմիզ Ա. (1) խօլտան պիրի պիրամիզտան քէրի դուշմիլին պարչա դուրլու խումաշդան պաշխա: Այ էկարքի դոլամայ պիզ Գրիգորկայ հօղարը հաղըլկան զամանընայ նախդ սպիտակ պիլա նա նեքի էքսիբլիք թօրսա պօլկայ պիզ դոլամակա նեքի ճանըպիլա այդսա պարչա դուրլու դորատանտա անդդան պաշխայ: Դանըխ պու զարիսքա մէն Հօլուպրօ քի հաղտըմ պու զարիսնի: Տաղըն արդըխ քօնուլուքումուզ ուշուն պիզ Բ (2) խարտաշ խոյտուխ քենսի վլասնըլ մոհարումուղնու պու պիզիմ զարիսիմիզկայ վիլադիսվըլ: Նաղըլտը թվ. ՌԻԱ. (1572), մարտնընկ ժ (10)»¹⁰:

Մոտավոր թարգմանությունը հետևյալն է.

«Մենք հրկու հարազատ հղբայրներ կամենեցցի Փիլիպն ու Աբրահամը լիակատար առողջ և գիտակից վիճակում, անձամբ ներկայանալով, միարեւրան («իքիմիզ բիր աղըզտան») հաստատում ենք, որ այս մեր գրությունն է այն մասին, որ մենք իսկապես պարտք ենք մնացել Տեր Պետրոսի որդի Գրիգորին ձեռք-վերցրած 52 Ֆլորին, լեհական դրամով յուրաքանչյուր Ֆլորինը 30-ական հրոշ: Այս դումարը մենք հրկու հղբայրներս վերոհիշյալ Գրիգորին պետք է հատուցանենք մինչև կվովի առաջիկա տոնալաճառը, լեհական արծաթ դրամով առանց որևէ տեսակի գործվածքեղենի, հրկուսս միաժամանակ (բառացի «երկուսս մի ձեռքով») «իքիմիզ բիր խոլդան») առանց մեկը մյուսից ուշանալու: Նշանակում է, որ եթե նշված ժամկետում հիշյալ Գրիգորին մեր պարտքը հատուցելիս կանխիկ արծաթ դրամից պակասի՝ մենք պարտավոր ենք պակասը լրացնել նրա ցանկացած տեսակի ապրանքով:

Վկա է այս մուրհակին Հոլուբրօն որ գրեց այն, և մենք հրկու հղբայրներս մեր հոժար կամքով դրեցինք մեր սեփական կնիքները այս մեր մուրհակի ներքո: Գրվեց 1021 (1572) թ. մարտի 10-ին»:

Կարծում ենք կարելի է շկասկածել, որ եթե շուրջ 800 նիշից բաղկացած այս փոքրիկ բնագիրը պարունակում է այսքան շատ մտքեր և հասկա-

sur les textes comans (notamment sur les Ephémérides de Kamieniec), „Journal Asiatique de juillet-septembre 1921, էջ 134—135, որոնք գրախոսված են Տ. Ի. Գրունինի կողմից, տե՛ս „Вопросы языкознания“, 1958, № 6, էջ 113—116:

⁹ Օ. Ս. Еганян, Об одном армяно-кыпчакском грамматическом пособии XVI в., „Вопросы языкознания“, 1962, № 5, էջ 152—154:

¹⁰ Վ. Ռ. Գրիգորյան, Կամենեց-Պոդոլսկ քաղաքի հայկական դատարանի արձանագրությունները (XVI դ.), Երևան, 1963, էջ 98:

ցություններ, ապա պահպանված տասնյակ հազարավոր ընդարձակ արձանագրությունների և այլ մատենագրական նյութերի ամբողջական ուսումնասիրությունը իրոք հնարավորություն կտա մեզ ծանոթանալու ղիշաղերենի ամբողջ բառային ֆոնդի հետ, էլ շինք խոսում այդ լեզվի ձևարանական և շարահյուսական առանձնահատկությունների մասին, որոնց թեկուզ ամենահամառոտ նկարագիրը կարող է խիստ ծանրաբեռնել մեր ներկա հոգվածը:

Մեր ժողովրդի առանձին հատվածների կողմից որպես խոսակցական լեզու օգտագործված օտար լեզուներից կարելի է ասել որ միայն քրդերենն է, որով թեև խոսել են Արևմտյան Հայաստանի լեռնային շրջաններում բնակվող որոշ թվով հայեր, սակայն այն չի եղել երբեք գրավոր հաղորդակցման միջոց¹¹:

Ուշագրավ է սակայն այն փաստը, որ, իր հետաքրքիր բովանդակությամբ վաղուց արդեն գիտական շրջանառության մեջ գտնվող Մատենադարանի № 7117 ձեռագրում բազմաթիվ այլ լեզուների շարքում (հունարեն, ասորերեն, պարսկերեն, արաբերեն, թաթարերեն և վրացերեն) կա «Սուրբ աստվածի» նաև քրդերեն թարգմանությունը, որը ինչպես Հ. Աճառյանի և Վ. Մինորսկու, այնպես նաև որոշ քրդագետների կողմից դիտվել է որպես քրդերեն առաջին գրավոր խոսքը¹²:

Իր գրչությամբ XV դարի սկզբներին վերաբերող այս ձեռագիրը, որ պարունակում է մի շարք ժողովուրդների, այդ թվում նաև աղվանից այբուբենը և որը վերջին 15 տարիների ընթացքում բազմիցս վկայակոչվել է շատ արևելագետների և կովկասագետների կողմից, գիտական որոշակի արժեք է ներկայացնում հատկապես այլալիզու այն բնագրերով, որոնց ազգային այբուբենները սեմական կամ արարական ծագում ունեն (ասորերեն, արաբերեն և պարսկերեն):

Նախքան այդ կարգի բնագրերին անցնելը անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ գիտական միանգամայն այլ տեսանկյունից պետք է դիտել հայատառ այլալիզու այն բնագրերը, որոնց լեզուն իր ժամանակին եղել է մեր ժողովրդի որոշ հատվածի խոսակցական լեզուն և այլ մոտեցում ցուցաբերել այն, անհամեմատ ավելի փոքր, հաճախ նույնիսկ պատահական մի քանի նախադասությունով պահպանված այլալիզու տողերին, որոնք XV դարից ըսկրսած հանդիպում են մեր ձեռագրերի էջերում: Առաջինները մեր ժողովրդի հոգևոր մշակույթի անբաժան մասն են կազմում, իսկ վերջինները՝ արդյունք են գրական-մշակութային կապերի և փոխազդեցությունների և, ինչպես ստորև կտեսնենք, կարևոր ծառայություն են մատուցում օտար այդ լեզուների պատմության ուսումնասիրությանը:

Բնագրերի այս երկու խմբերի միջև ուրույն տեղ են գրավում բավական մեծ թիվ կազմող հայատառ թուրքերեն և ադրբեջաներեն երգերն ու տաղերը, որոնք ցրված են XV—XIX դարերի տաղարաններում: Ադրբեջաներենը երբեք չի եղել մեր ժողովրդի քիչ թե շատ շոշափելի մի հատվածի խոսակցական լեզուն, սակայն ինչպես այդ լեզվով, այնպես նաև թուրքերեն երգերը տարած-

¹¹ Շատ ուշ միայն, ավետարանական ընկերությունների նախաձեռնությամբ քրդերի և քրդախոս հայերի մեջ տարվող քարոզչական նպատակներով կատարվել է հին և նոր կտակարանների քրդական կուրմանջի բարբառով թարգմանություն, որը լույս է տեսել 1911 թվականին (The Gospel in many tongues, London, 1950, էջ 80):

¹² Հ. Աճառյան, Աղվանից դիրք, ՉՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ. սերիա), 1941, № 3—4, էջ 7:

ված են եղել ոչ միայն Քուրբխայի փոքրասիական նահանգների և Ադրբեջանի, այլ նաև բուն Հայաստանի հայ բնակչության մեջ, շխտելով արդեն հայ աշուղների հորինած բազմաթիվ թուրքերեն և ադրբեջաներեն տաղերի մասին, որոնք նույնպես պահպանվել են միայն հայատառ բնագրերով:

Անդրադառնանք այժմ այն հարցին, թե ո՞րն է սեմական և հատկապես արաբական այբուբենով գրվող լեզուների հայատառ բնագրերի դիտական արժեքը:

Խոսել վերոհիշյալ բոլոր լեզուների մասին հնարավոր չէ և՛ ժամանակի և՛ մանավանդ մասնագիտական տեսակետից: Ուստի մի կողմ թողնելով իրենց ծավալով անհամեմատ ավելի փոքր ասորերեն և արաբերեն բնագրերը, փորձենք ծանոթանալ համեմատաբար ավելի մեծ թիվ կազմող XIII—XIX դարերի հայատառ պարսկերեն բնագրերի հետ:

Պարսկերեն արձակ և ավելի շատ շափածո հատվածներ մեր ձեռագրերում հանդիպում են սկսած XIV դարից: Հնագույն ամբողջական բնագիրը Ֆրիկի դիվանի հայտնի քառյակն է, որին անդրադարձել ենք ժամանակին և որի հեղինակի հարցը դեռևս կարոտ է բանասիրական ճշտման¹³: Ժամանակագրական կարգով հաջորդ բնագրերն արդեն վերաբերում են XV դարի սկզբին: Գրանք են, մեզ արդեն ծանոթ № 7117 ձեռագրի 144ա և 144բ էջերում «Սուրբ աստված»-ի, իսկ 145ա էջում «Հայր մեր»-ի և 184 համարի տակ գրանցված Աստվածաշնչի 288ա և 296ա էջերում պահպանված Մարկոսի և Մատթեոսի ավետարաններից Քրիստոսի հարության նկարագրության վերաբերող հատվածների թարգմանությունները¹⁴:

Սրանց հաջորդում են արդեն XVI—XVIII դարերի տաղերգուների (Կ. Երզրնկացի, Գ. Ախթամարցի, Քուչակ և այլն) և ավելի ուշ հայ աշուղների երգերում առկա առանձին տողերն ու երբեմն նաև ամբողջական տները, որոնք մասամբ հրատարակված են հեռու կամ մոտիկ ժամանակներում և մի ղգալի մասով դեռ կարոտ են ուսումնասիրության և հրապարակման: XIX դարի տաղարաններում հանդիպում են նաև պարսիկ հեղինակների գրչին պատկանող խրատական բանաստեղծությունների ամբողջական բնագրեր՝ կից հայերեն գրաբար թարգմանությամբ: Կան նաև արձակ գործեր, ինչպես օրինակ Գավիթխան Մելիք-Շահնազարյանց-Շահփուրյանցի, որպես Իրանի դեսպան դեպի Փարիզ կատարած Հանապարհորդության ժամանակին Պետերբուրգում լույս տեսած նկարագրության հայատառ պարսկերեն մի անավարտ ընդօրինակությունը, և այլ նման բնագրեր:

Նշված բնագրերից յուրաքանչյուրը իր ժամանակի լեզվական առանձնահատկությունների տեսակետից որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում: Հնագույն բնագրերից, հոգվածիս վերջում հրատարակում ենք միայն վերո-

¹³ Վ. Ավթառնդիլյան, Հ. Փափազյան, Ֆրիկի «Դիվանի» պարսկերեն քառյակը, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. դիտ. սերիա), 1956, № 3, Բ. 2 ու զ ա ս ղ յ ա ն, Ֆրիկի պարսկերեն քառյակի թարգմանիչ, «Բանբեր Մատենադարանի», № 4: Տե՛ս նաև նույն հեղինակի «Հայ-իրանական գրական առնչություններ (5—18-րդ դդ.)» աշխատությունը, Երևան, 1963, էջ 112—127. ինչպես նաև Ա. Շահսուբաբյանի «Ֆրիկի Խաթանու քառյակի թարգմանիչ» հոդվածը, ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. դիտ. սերիա), 1962, № 11, էջ 85—87:

¹⁴ Վերջին բնագրերի մասին տեղեկացնում է Լ. Խաչիկյանը, տե՛ս «Ժն դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն Ա, Երևան, 1955, էջ 15, հմմտ. Բ. 2 ու զ ա ս ղ յ ա ն, Հայ-իրանական գրական առնչություններ, Երևան, 1963, էջ 36:

հիշյալ № 7117 ձեռագրում պահպանված «Հայր մեր»-ի և № 184 ձեռագրի Մարկոսի և Մատթեոսի ավետարաններից կատարված թարգմանությունների հայատառ պարսկերեն բնագրերը, փորձելով նաև վերականգնել գրանց արաբատա գրությունը, որը կարող է օգտակար լինել պարսից լեզվի պատմությանը գրադվող մասնագետներին՝ իր ժամանակի շարահյուսական և ձևարանական առանձնահատկություններով և բառապաշարի յուրօրինակությամբ:

Երբ ուշադիր կարդում ենք «Հայր մեր»-ի և Մարկոսի ու Մատթեոսի ավետարաններից վերցված հատվածների թարգմանությունները առաջին յուրօրինակությունը որ աչքի է զարկում դա որոշ ձայնավորների անհամապատասխանությունն է ժամանակակից գրական լեզվի արտասանությանը: Վերջիններ օրինակ ավելի համառոտ «Հայր մեր»-ի բնագիրը:

Այստեղ գծվար չէ նկատել, որ որոշ բառերում «է»-ն փոխարինված է «ի»-ով, ինչ որ հատուկ է աղբրեշնական կամ թուրքական արտասանությանը. «փիղար», «բիայաթ», «մօծիղատ» և այլն, սակայն չկա հետևողականություն: Այդ նույն օրինաչափությամբ պետք է լինեք «բիհիշտ» և ոչ թե «բէհէշտ» կամ «բիհիլ» և ոչ «բեհէլ», որոնք լիովին համապատասխանում են ժամանակակից արտասանությանը: Բայի հրամայական եղանակի ներկա ժամանակի սկզբի «բէ»-ն մի տեղ «բի» է (բիայաթ) մի այլ տեղ «բէ» (բէհէլ): Օրինաչափ են իզաֆեթային «է»-երի փոխարինումները «ի»-ով՝ «փիղար-ի ման», «նամ-ի թու», «բեհէշտ-ի թու», «բամ-ի թու» և այլն: Թուրքական արտասանությանը բնորոշ են նաև շեշտված «ու»-երը—«թու», «մո՛ւղամ»—ժամանակակից պարսկերենում «թօ», «մօղամ»: Ծիշտ հակառակ երևույթ է «ուղբե-ուղ» (հանապազոր) բառի «ընօղբաուղ» արտասանությունը, որ մոտենում է քրդական «ուօժ»-ին և հավանաբար հետևանք է քրդական միջավայրի ազդեցության:

Թարգմանությունը իր ժամանակի համար պետք է կատարյալ համարել, եթե հաշվի չառնենք «ու» շաղկապի երբեմն անհարկի գործածությունը— «փարասթ ու նամ-ի թու», «հաստ ու բամ-ի թու»: Կան ձևարանական որոշ յուրահատկություններ, ինչպես օրինակ «փիղար-ի ման» հոգնակի առաջին դեմքի պատկանելիությունը ցույց տվող ձևը, կամ «բար» մասնիկի ներգոյական հոլովիչի ֆունկցիան—«բար ասմանի» և այլն:

Ինչպես այստեղ, այնպես նաև XV դարի մյուս բնագրերում, նկատվում է որոշ բաղաձայնների արարական արտասանություն. «ղարդ»-«ղարտ», «ղաղա»-«ղատա» և կամ «Մաղղալենա»-«Մաղղալենա», «Գալիլե»-«Ջալիլ» և այլն:

Երբ ուշադիր զննում ենք հայատառ պարսկերեն բնագրերի ամբողջ տառադարձական սխտեմը, անմիջապես զալիս ենք այն համոզման, որ այն համարյա ամբողջապես համապատասխանում է XIX դարից սկսած եվրոպական արևելագիտության կողմից կիրառվող տառադարձությանը, այն տարբերությամբ, սակայն, որ եվրոպականը կազմված է լատինական այբուբենի շատ տառերի վերևից կամ ներքևից կետեր, շեշտեր և գծեր ավելացնելու օգնությամբ, իսկ հայկականը առանց նման օժանդակ միջոցների, յուրաքանչյուր հնչյունին հատկացնելով առանձին տառ: Հնչյունային մեկնաբանությունները սակայն, լիովին համընկնում են:

Տառադարձման սկզբունքների ուսումնասիրության տեսակետից առավել հետաքրքիր են ավետարանի հիշյալ հատվածների բնագրերը, որոնք ավելի

օրինաչափ են և վկայում են իրոք գիտական, մտածված տառադարձական սկզբունքների առկայության մասին: Այստեղ բացի իզաֆեթային «ի»-երից, որոնք, ի դեպ, հաճախ բուժով անշատված են հատկացուցչից, մյուս բոլոր դեպքերում օրինաչափ կերպով հանդիպում ենք «է»-ի. «Մասիհ»-«Մասէհ», «Իշան»-«էշան», «սփիդ»-«սպէդ», «նիսթ»-«նէստ», «փիշ»-«փէշ», «բիրուն»-«բէրուն», «գրիխթ»-«գրէխթ», «բէքասի շիզի նագոֆթ»-«բաքասէ շիզէ նագոֆթ», «մէթարսիգանդ»-«մէնալիգանդ» և այլն. ինչ որ վկայում է ժամանակի նմանօրինակ արտասանության մասին:

«Բէ» նախդիրը ամենուրեք «բա» է, ինչպես այն ընդունված է եվրոպական տառադարձության մեջ: «Ամադ բադիգանի գոռ», «Գուվթ բա դանան», «Բրգուիդ բաշադրգանի ու», «գուվթիմ բաշմայ»: Առանձին դեպքերում հնչյունափոխության ենթարկված, սակայն շեշտված են հրամայականի «բէ» նախդիրի «է-ը»-երը. «բը՛գուիդ», «բը՛բինիդ» և կամ ժխտական «մա՛թարսիդ» և այլն: Շեշտեր և բուժեր օգտագործված են ինչպես այս դեպքում և իզաֆեթային ձևերում, այնպես նաև հոլովիչների դեր կատարող որոշ շաղկապներից առաջ: Ինչպես օրինակ «ո՛ւրա», «սալիբ շուդա՛րա» և նման այլ դեպքերում: Եվրոպական տառադարձությանը հար և նման է շեշտի օգտագործումը արաբական կոկորդային շեշտված Զ-ի տառադարձման ժամանակ: Ինչպես «բա՛դ», «բա՛դի»: Իսկ ընդհանրապես և՛ այս, և՛ նախորդ բնագրում սովորական Զ-ը տառադարձված է «յ»-ով. «ադիմ»-«յադիմ», «ալամ»-«յալամ», «էրլան»-«ույրլան», «ջամաթ»-«ջամայթ»:

Բնագրերում կան որոշ հին և ներկայումս անգործածական բառեր. ինչպես օրինակ «աք» (ժամանակ), «բեհել» (ներիր), «գանդաշ» (խորհուրդ) և այլն, որոնք հին պարսկական ծագում ունեն: Սակայն առավել կարևոր են ոչ ժամանակակից արտասանությամբ տրված այն բառերը, որոնց նման արտասանությանը մենք հանդիպում ենք պարսից գրականության միայն շափածո գործերում և որոնք ցարդ համարվել են հանդային բարեհնչյունության նըպատակով նախնական «ճիշտ» արտասանությունից կատարված շեղումներ: Հայատառ այս արձակ բնագրերում միանգամայն լրիվ տառադարձությամբ գրված բառերը թույլ են տալիս ասելու, որ Ֆիրդուսու, Սաադիի և մյուս բանաստեղծների օրոք այդ բառերը հենց այդպես էլ արտասանվել են և որ պոետներն ու տաղերգուները հանգերը կազմելիս ի նկատի են ունեցել բառերի նույնահնչյուն վերջավորությունները և ոչ նրանց արաբատառ գրելաձևը: Այդպիսի բառերից են «սախուն», «փրմուդան», «ափրիդան» և այլ բառեր¹⁵:

Առանձին բառերի արտասանության տարրերությունները հաճախ հետեւյալն են նաև նախնական արաբատառ բնագրի ոչ ճիշտ ընթերցման, ինչպես օրինակ «բարխէստ-բարխասթ», «ջադա-ջաշգահ», «ամուդ-իմրուդ» և այլն, իսկ շատ հաճախ նաև գրական ձևերի անտեսման և աղավաղման բարբառների

¹⁵ Այս հարցին ժամանակին անգրադարձել ենք Շահնամի ֆուլյուրային դիցարանական աղանքների ուսումնասիրությանը նվիրված մեր մի անտիպ աշխատության մեջ: Հին և միջին պարսկերենի արտասանական հարցերի լուսաբանմանը մեծ շափով նպաստում են նաև ինչպես զրաբարում, այնպես նաև արդի հայերենում առկա ավելի քան 1500 իրանական բառերը, որոնք մեր լեզվում պահպանվել են իրենց նախնական փոխառչալ ձևով, իսկ ներկա, կամ որ նույնն է «գարի» պարսկերենում զգալի փոփոխության են ենթարկվել (Տե՛ս այս մասին Գ. Ն ա լ-բ ա ն դ յ ա ն, Պարսկերենի մթաղնված և կորած բառերի վերականգնումը հայերենի օգնությամբ, ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. դիտ. սերիա), 1962, № 1):

ազգեցության ներքո. «գօռ-գուր», «բարամբար-բարարար», «շունան-շենան» և այլն:

Հատուկ ուշադրության արժանի են որոշ քերականական ձևեր, որոնց հանդիպում ենք նաև նույն և ավելի վաղ ժամանակների արարատառ բնագրերում, ինչպես օրինակ յ (ոս) մասնիկի որպես տրական հոլովի հոլովիչի օգտագործումը, որ երբեք բնորոշ չէ արդի պարսկերենին. «մալամաթ քարդ բէրավարի էշանտա ու դլսախթիի էշանտա»:

Սպառել քննության առարկա բնագրերի լեզվական, տառադարձական առանձնահատկություններին վերաբերող բոլոր հարցերը այս համառոտ հաղորդման մեջ, ոչ հնարավոր է և ոչ էլ նպատակահարմար: Վերը մեջ բերված մի քանի օրինակներն էլ բավական են նշելու, որ բազմաթիվ և բազմազան են գիտական հետաքրքրություն ներկայացնող հարցերը, որոնք կապվում են հայտառ այլալեզու գրականության հետ և որոնք մեսրոպաստեղծ այբուբենի կատարելությունը, Նազգային շրջանակներից դուրս նրա ունեցած անկաշկանդ կիրառությունն ու հնչյունային-տառադարձական լայն հնարավորությունները հավաստելով, միաժամանակ մեծ շափով օգնում են լուծելու հարևան ժողովուրդների լեզվի և գրականության սլատմությանն ու քանասիրությանը հուզող շատ խնդիրներ:

Բ Ն Ա Գ Ր Ե Ր

Հ Ա Յ Ր Մ Ե Ր

Ձեռ. 7117, էջ 145ա

Փի[դ]արի ման քի բար ասմանի:	پدر مان که بر آسمانی
Փաքաստ ու նամի թու:	پاک است و نام تو
Բիայաթ բեհէշտի թու:	بیاید بهشت تو
Հաստ ու քամի թու, համչին քի բար ասմանի ու դարչալամի:	هست و کام تو همچین که بر آسمانی و در عالمی
Նանի մա մուզամ բըղէ բմա բոօզ-բառօզ:	نان ما مدام بده بما روز بروز
Բէհէլ դարտի մարա, քի մա բէհիլամ դարտի դարտդարանի մարա:	بھیل قرض مارا که ما بهلیم قرض قرضداران مارا
Մադէ մարա բըղադա[ու] բըրալա, բրուհան ազդադայ ու ազբալա:	مدھ مارا بقضا و بیلا برھان از قضا و از بلا
Անի թուսթ բէհէշդ:	آن تست بهشت
Ազ թուսթ մօճիդատ:	از تست معجزات
Աբաթբլ յարաթ:	ابد الابد
Ամին:	آمین

Ֆասլ[ի] բիսթուհաշթում դար նամաղ[ի] դիկարի շամբէ

Ձև. 184, էջ 288ա

Ամաղ մարիամի մաշղալէնա ու մարիամ[ի] դիկար բաղիդանի գօռ: Անաք զամին լարդ շուղ յաղիմ: Ֆրրշտաի խուդա ֆրուդ ամաղ աղ ասման ու դալթիդ սանգրա ու նշատ բարու, ու բուղ դիդար'ի ու համշուն բարդ ու ջամաի ու համշուն քի բարֆ, ու աղ թարսի ան թարսանիդ փասրբանան, ու շուղանդ շունանքի մուրդգան: Զուար դաղ ֆրշտա ու գուլթ բա դանան,— մաթարսիդ շմայ, մէդանիմ քի մասէհրա մէտալալիդ, նէստ ինջայ: Զէրաքի ու բարխէսթ, շունանքի գուլթ: Բիաիդ ու բրբինիդ ջաղա'րա քի անշա նիհադա շուղ խուդավանդ ու գուղ բրաւիդ ու բղուիդ բաշաղրդանի ու քի բարխէսթ, ու անաք փէշաղ շմա բրաւաթ բաշալիլ: Անշա ուրա բրբինիթ, անաք բափէշին գուլթիմ բա շմայ:

Ու գուղ բէրուն ամաղանդ աղ գօռ բաթարս ու բա շաղի'ի բղուրի, դաւիդանդ բախարարդադան շաղրդանի ու'րա: Ու անաք բարամբարի էշան ամաղ մասնէ ու գուլթ,— սալամ բաշմա, էշան նազդիք շուտանդ ու գրվթանդ փայլի ու'րա ու սուճուղ քարդանդ բաու: Անդահ գուլթ բա էշան մասէհ,— մա'թարսիդ, բրաւիդ ու բրղուիդ բարբադարանի մա, թա բրաւանդ բաշալիլ ու անշա մարա բրբինանդ:

Չուն սալթանդ, անաք բա'ղի աղ փասրբանան ամաղանդ դար շահր ու խարար դադանդ բղուրդան ու քօհնահանրա ազան համա քի շուղա բուղ, ու էշան գրդ շուղանդ բահամ բա փիբանի ջամայաթ ու դանդաշ բարդանդ ու բսիար մալ բափասրբանան դադանդ

آمد مریم مجد النوا و مریم دیگر به دیدن گور آن آك زمين لر ز شد عظیم فرشته خدا فرود آمد از آسمان و غلطید سنگ را و نشست بر او و بود دیدار او همچون برقی و جامه او همچون کسی برف و از ترس آن ترسائید پاسبازان و شدند چونان کسی مردگان جواب داد فرشته و گفت به زنان مترسید شما میدانیم که مسیح را میطلبید نیست اینجا زیر آكی برخواست چونان کی گفت بیائید و ببینید جاگاه را کی آنجا نهاده شد خداوند و زود بروید و بگوئید به شاگردان او کی برخاست و آن آك پیش از شما برود به جلیل آنجا اورا ببینید آن آك به پیشین گفتیم به شما

و زود بیرون آمدند از گور با ترس و باشادی بزرگ د و بدند به خبر دادن شاگردان اورا و آن آك بر ابرایشان آمد مسیح و گفت سلام به شما ایشان نزدیک شدند و گرفتند پای اورا و سجود کردند به او آن گاه گفت به ایشان مسیح مترسید بروید و بگوئید به برادران ما تا بروند به جلیل و آنجا مرا ببینند

چون رفتند آن آك بعضی از پاسبازان آمدند در شهر و خبر دادند بزرگان و کهنه بانرا از آن همه کی شده بود و ایشان گرد شدند با هم با پیران جماعت و گنگاش زدند و بسیار مال بیاسبازان دادند و

ու գովթանդ բրդուիդ քի շագրդանի ու ամադանդ ու դուզդիդանդ ուրա, քի մախտովթա բուզիմ ու ազար ինրա բշնաւաթ հարումի մա ազրարաի շմա սախուն բրդուիմ, ու շմարա յէմին քունիմ: Ու էշան մալրա սթադանդ ու շունան քարդանդ քի ամուխթա բուզանդ, ու փալդա շուդ ին սախուն փէշի յեհուդիան թա ամուու: Ու յեօնդդահ շագրդան աւաթանդ բա շալիլ բազուահի քի փարմուդա բուդ մասէհ: Չուն դիդանդ ուրա սուշուդ քարդանդ: Բազի ադ էշան շաք մէաուրդանդ: Ամադ մասէհ ու սախուն քարդ բա էշան ու գովթ,—Դադա շուդ բաման համաթուանաի դար ասման ու դար դամին: Աքնուն բրաւիդ ու բիամօզանիդ համախալխրա ու յիմադա քունիդ էշանրա բանամի փդար ու փսար ու ջանի փար ու բիամօզանիդ բա էշան նիզահդաշտան հար շի փրմուդիմ բաշմայ, ու անաք ման բաշմաիմ համա ոսդ թա ախրրի դունիայ:

گفتند بگوئید کی شاگردان او آمدند و دیدند او را کی ما خفته بودیم و اگر اینرا بشنود حاکم از برای شما سخون بگوئیم و شمارا امین کنیم و ایشان مالرا ستاندند و چنان کردند کی آموخته بودند و پیدا شد این سخن پیش یهودیان تا امروز و یانزده شاگردان رفتند به جلیل به گواهی کی فرموده بود مسیح چون دیدند او را سجود کردند بعضی از ایشان شك میآوردند آمد مسیح و سخن کرد با ایشان و گفت داده شد به من همه تو انائی در آسمان و در زمین اکنون بروید و بیاموز انید همه خلق را و آماده کنید ایشانرا بنام پدر و پسر و جان پاك و بیاموز انید به ایشان نگاهداشتن هر چه فرمودیم به شما و آن آك من یاشمام همه روز تا آخر دنیا

Աւետարան ըստ Մարկոսի

انجيل مار قوش الراس ول ازجق اول

Չևո. 184, էջ 296ա

Չուն դուդաշթ շամբէ, Մարիամ Մաշդալէնա ու Մար[իա]մի Յեազուր ու Սօլօմէ խրիդանդ բախուր, թա բիալիանդ ու բմալանդ մասէհ բա, ու դու՛ի բամուդաթի յեաքշամբէ մէաեանդ բազօս, դար բարամադանի աֆթար ու մէզուլթանդ բալիաքդիդար: Ազդարի գօս նազար քարդանդ ու դիդանդ սանդրա դալթանիդա ադ գօս քի յազիմ բզուրկ բուդ: Ու դար աւաթանդ դար գօս ու դիդանդ ջուանէ նշրսթա դար

چون گذشت شنبه مریم مجدالنا و مریم یعقوب و سولومه خریدند بخور تا بیایند و بمالند مسیح را و زو بمدت یکشنبه میآیند بگور در برآمدن آفتاب میگفتند بیکدیگر از در گور نظر کردند و دیدند سنك را غلطانبده از گور که عظیم بزرگ بود و در رفتند در گور و دیدند جوانی نشسته در جنب راست و

շամբի ուստ ու փուշիդա շամակ սպէդ ու թարսիդանդ: Ու մէզօէդ բա էշան, — մաթարսիդ, մասէճ բա մէխօճիդ, նազարիէ սալիբ շուդա՛րա, բարխաստ, նէստ ինջայ, անաք անջայ քի նիհադանդ ո՛ւրա իլաբրաւիթ ու բզուիդ բաշազրդանի ու ու բա պետրոս քի փէշադ շմայ բրաւադ բաջալիլ, անջա ուրա բրբինիդ շունանքի գուլթ բաշմա: Ու էշան բէրուն ուսթանդ ու գրէխթանդ ազգօռ ու գրվթ էշանրա թարս ու լարդ ու բաբասէ շիզէ նագուֆթանդ, գէրաքի մէթարսիդանդ: Ու բարխասթ մասէճ բամուդաթ աւալին շամբէ, փայդաշուդ աւալ բա Մարիամ Մաջդալէնա, քի ազու բէրուն քարդա բուդ հաթ գէվ բա, ու ուսթ ու խարար դադ բա էշան քի բա ու բուդանդ: էշան քի մէնալիդանդ ու մէզրիխտանդ ու էշան շնիդանդ քի զնդա՛ աստ ու դիդա շուդ ազու, բաւար նաքարդանդ, ու բա՛դ ազ ան, դու ազ էշան քի մէնալիդանդ փայդա շուդ բաշրբի դիդար քի մէնալիդանդ բադէճ ու էշան ամադանդ ու խարար դադանդ բադիդարան ու էշան բա նիդ բավար նա՛քարդանդ:

Փասթար ազ համայ նշսթա բուդանդ յեանդդաճ փայդա շուդ մասէճ բաէշան ու մալամաթ քարդ բէրավարի էշանրա ու դլասխիթի էշանրա, գէրաքի էշան քի դիդանդ ու՛րա բարխէսթա բավար նա՛քարդանդ, ու գուլթ բաէշան բրաւիդ դար համաի յալամ ուլըլմն բղէճիդ ինջիլրա բահամաի ափրիդա, հար քի բավար քունաթ յիմադա շաւաթ ու խալաս շաւաթ ու հարքի բավար նաքունաթ դաւարի քարդաշաւաթ: Ու նշանի անան քի բավար մէքունանդ ին աստ, բանամի ման գէվ բա բէրուն քունանդ ու բարդարանի նուկ սխուն գօհանդ,

پوشیده جامه سپید و ترسیدند و امبگوید به ایشان مترسید مسیح را میخواهید نظری صلیب شده را بر خاست نیست اینجا آن آك آنجا كی نهادند او را الی بروید و بگوئید به شاگردان او و به بدروس كی پیش از شما برود به جلیل آنجا او را ببینید چنانکه گفت بشما و ایشان بیرون رفتند و گریختند از کور و گرفت ایشان را ترس و لرز و به کسی چیزی نگفتند زیرا که میترسیدند و برخواست مسیح ب مدت اولین شنبه پیدا شد اول بمریم مجد الناکه از او بیرون کرده بود هفت دیورا و رفت و خبر داد به ایشان که با او بودند ایشان کی مینالیدند و میگریختند و ایشان شنیدند کی زنده است و دیده شد از او باور نکردند و بعد از آن دو از ایشان کی میرفتند پیدا شد بشکل دیگر کی میرفتند بده و ایشان آمدند و خبر دادند بدیگران و ایشان را نیز باور نکردند

Իստր առ հմե նսստե Բոճոճ Իանոճ Բիճա
 Տոճ Մսիճ Բեճան ու Մլաճ Կոճ Բեճաճ
 Աիճանոճ ու Ըլսսստսի Աիճանոճ ԶիրԱԿի
 Աիճան Կսի Ըիճոճն Աոճ Բրխաստե Բաճ
 ՆԿոճոճն ու Կոճ Բեճան Բրոճ Ըր հմե
 Ըալմ Ալաճ ԲԸ հիճ Անճիլրա Բե հմե Ար ԲԸ
 Ըր Կե Բաճ Կոճն ԱճաԸ Տոճ ու խլաս Տոճ
 Ըր Կե Բաճ ՆԿոճն Ըաճոճ Կոճ Տոճ ու Նճան
 Անան Կի Բաճ ՄիԿոճն Աին Աստ Բանաճ Մն
 Ըիճոճ Բիճոճն Կոճոճն ու Բր ԶԲան Նոճ (Նիճ)
 Տսն Կոճոճն Մարարա Բրանոճ ու ԱԿր

մանճա՛րա բա՛րդարանդ ու ազար ժահր
բիաշամանդ էջանրա զիան նարասա-
նաթ ու բար անջուրան դասս բնե-
հանդ խօշ շաւանդ ու սախթ յեարանդ:
Ու խօղ խուղաւանդ մասնէ, բա՛ղաղան
քի սխուն դուլթ բաէջան բալա քաւթ
ու նշտ աղ ջամբի քասաթի խուղա: Ու
էջան քաւթանդ ու յիլան դաղանդ դար
համա ջաղայ ու խուղաւանդ յեարի
մէղադ ու սախունրա ասթուար մէրարդ
ու նշանճա դար փայ մեռաւթանդ:

Թամամ շուղ բաշարաթի Մարդուս
ալուսուլի խուղա:

زهر بيآشامند ايشانرا زبان نرساند و
بر رنجوران دست بنهند خوش شوند و
صحت يابند و خود خداوند مسيح بعد از
آن كى سخن گفت به ايشان بالارفت و
نشست از جنب راست خدا و ايشان رفتند
و اعلان دادند در همه جا گاه و خداوند يارى
مبداد و سخن را استوار ميگرد و نشانها
در پاي ميرفتند

تمام شد بشارت مرقوس الرسول
خدا.

А. Д. ПАПАЗЯН

ОБ ИНОЯЗЫЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ НА АРМЯНСКОЙ АЛФАВИТНОЙ ОСНОВЕ

(Резюме)

По воле исторических судеб отдельные группы армян вынуждены были изучать и овладевать иностранными языками, в частности языком народа той страны, в пределах которой они находили пристанище, а зачастую пользоваться им в разговорной речи. Это относится к языкам: арабскому, персидскому, турецкому, азербайджанскому, частично к курдскому в коренной Армении, грузинскому, кыпчакскому, русскому, польскому, венгерскому, румынскому и др. языкам в армянских колониях.

Общаясь с этими народами и говоря с ними на их же языке, армяне, нередко вынуждаемые политическими и экономическими обстоятельствами вовсе отказаться от своего родного языка и говорить на языке этих народов, все же оставались верными армянской письменности и продолжали писать и читать лишь месроповскими буквами.

Свободное применение месроповских букв в языках, принадлежащих к совершенно иным языковым группам, обусловлено в основном исключительным их совершенством и богатой фонетической системой.

В статье рассматривается вопрос о необходимости всестороннего научного изучения турецкой, азербайджанской, курдской и кыпчакской литературы, написанной армянскими буквами. Подчеркнуто, в частности, наличие нескольких тысяч судебных и хозяйственных документов, переводов религиозной литературы, словарей и грамматических пособий на кыпчакском языке, которые, по свидетельству специалистов, являются единственными памятниками письменности, сохранившимися со времен агонии этого мертвого теперь языка.

Совершенство месроповской азбуки проявляется особенно подчеркнуто в источниках, написанных армянскими буквами, на тех языках, которые в течение многих веков пользовались арабским алфавитом. С этой точки зрения весьма ценны для истории персидского языка, в частности, персидские источники, написанные армянскими буквами, одно лишь беглое изучение которых делает возможным освещение некоторых вопросов, связанных с фонетикой, морфологией и грамматическим строем персидского языка.

В приложении публикуются три наиболее характерных источника XV в. на персидском языке с параллельной расшифровкой их при помощи арабского алфавита.

H. D. PAPAŽIAN

A. PROPOS DE LA LITTERATURE ETRANGERE EN CARACTERES ARMENIENS

Les circonstances historiques ont souvent placé des fractions entières du peuple arménien dans l'obligation d'apprendre et d'assimiler les langues étrangères, notamment celles des pays de leur résidence, et qui plus est, de les utiliser dans la conversation courante. Ceci concerne plus ou moins, en Arménie même, l'arabe, le persan, le turc, l'azerbaïdjainais, quelque peu le kurde; et, dans les grandes colonies arméniennes proches ou lointaines de l'étranger, le géorgien, le kiptchak, le russe, le polonais, le hongrois, le roumain, etc.

Les conditions politiques et historiques aidant, les Arméniens en contact avec ces peuples et parlant leur langue, renonçaient à la leur, demeurant néanmoins fidèles à l'alphabet arménien dont ils s'aidaient dans leurs lectures et leurs écrits.

L'application directe des lettres de l'alphabet arménien aux langues de groupes tout à fait différents relève de leur exceptionnelle perfection et de la richesse du système phonétique.

L'article traite de la nécessité d'une profonde étude scientifique de la littérature turque, azerbaïdjanaise, kurde et kiptchake écrite au moyen des caractères arméniens. L'auteur cite, en particulier, les inscriptions kiptchakes, au nombre de plusieurs milliers, les traductions d'ouvrages religieux, les dictionnaires et les grammaires en langue kiptchake qui, de l'avis des spécialistes, figurent les seuls monuments littéraires conservés de la période de l'agonie de cette langue aujourd'hui morte. Le degré de perfection de l'alphabet arménien est encore plus sensible dans les langues ayant eu recours, pendant de longs siècles, à l'alphabet arabe. Les textes persans en caractères arméniens présentent, en ce sens, un intérêt considérable pour l'histoire de la langue persane, textes dont un examen, même superficiel, suffit à nous éclairer sur certaines questions relatives au système phonétique et à la structure grammaticale de cette langue.

On publie ici, parallèlement à la transcription arabe, trois textes persans en caractères arméniens, du XVe siècle, des plus expressifs.